

Katarzyna Zawilska

O "Sposobie wychowania pieska panieńskiego" słów kilka

Prace Językoznawcze 14, 287-295

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Katarzyna Zawilska
Olsztyn

O Sposobie wychowania pieska panińskiego słów kilka

A few words about Sposób wychowania pieska panińskiego

The article is based on a handwritten text from home chronicle of Władysław Bieniecki's (king's butler) wife stored in the library in Kórnik (the collection of Tytus Działyński).

Słowa kluczowe: historia języka polskiego, rękopiśmienny tekst o funkcji perswazyjnej
Key words: history of Polish language, handwritten text with a persuasive function

Joanna Partyka, badaczka kultury epok dawnych, w monografii „*Żona wyćwiczona*”. *Kobieta pisząca w kulturze XVII i XVIII wieku* zwraca uwagę na zupełnie wyjątkowe zbiorki teksów zapisane ręką niewiast (zob. Partyka 2004, s. 150). Zbiorki te to *syłwy*¹, czyli domowe księgi rejestrujące ważne rodzinne wydarzenia, w których można znaleźć notatki różnego typu, porady, przepisy, codzienne rachunki, często także odpisy listów, informacji przekazywanych przez rękopiśmienne gazety, a nawet autorskie wiersze. Prowadzone były często bardzo długo (również przez kolejnych członków rodziny) w celu utrwalania na piśmie swojego życia, obserwowanych i przeżywanych zdarzeń.

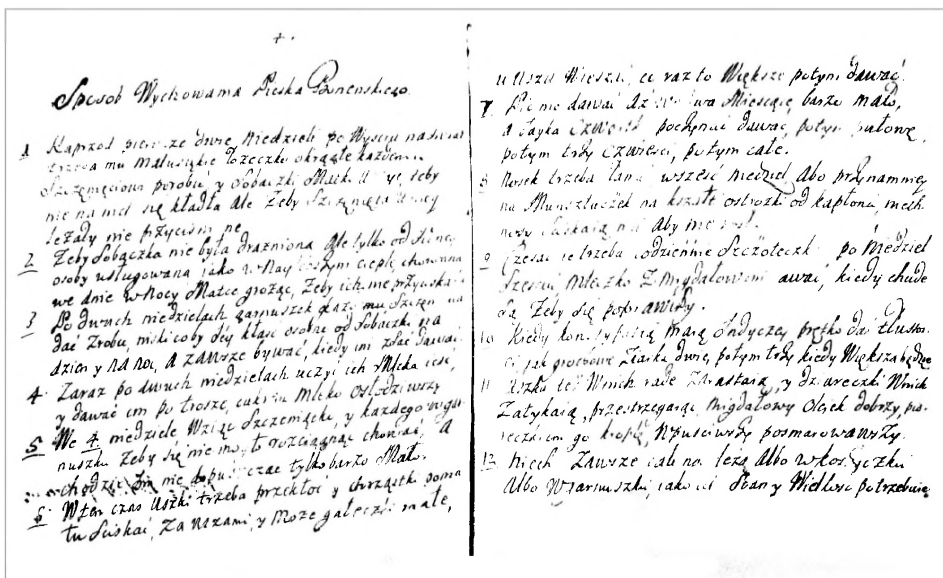
Jedna z zachowanych do dziś domowych kroniczek, która stanowi nie tylko źródło wiedzy o staropolskiej kulturze szlacheckiej, lecz także świadczy o poziomie kompetencji językowej jej autorki (i autorów)², przechowywana jest obecnie w Bibliotece Kórnickiej PAN w zbiorze Tytusa Działyńskiego (sygn. BK 1125). Składają się na nią notatki z końca XVII i początku XVIII w. Rękopis zawierający 95 kart, zapisanych wyłącznie po polsku, oprawiony jest w czarną skórzaną okładkę o wymiarach 19x17 cm.

¹ Autorami syłw, często anonimowymi, byli prawie zawsze mężczyźni. Wywodzili się najczęściej ze środowiska szlacheckiego i tworzyli swe domowe księgi z potrzeby serca i troski o następne pokolenia w „bliskim kręgu rodzinnym, towarzyskim czy sąsiedzkim” (zob. Roszak 2004, s. 73).

² W omawianej kroniczce można wyróżnić kilka charakterów pisma.

Joanna Partyka (2004, s. 155) przypuszcza, że sylwa pochodzi z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jej autorkę, choć nieznaną z imienia i nazwiska, ujawnia wpis córki na karcie 65: *anna wionanka czesnikowna brasławska*³, której narodziny zostały skrupulatnie zanotowane: *w roku 1695 wmięsiącu cerwcu dnia 10 urodziłam corkę annę*. Najprawdopodobniej cześnikowa brasławska była żoną Władysława Bienieckiego herbu Kornic.

Kroniczkę rozpoczyna okazały zbiorek poezji miłosnej zapisany na przemian dwoma charakterami pisma. Potem dużo miejsca zajmują przepisy zredagowane przez zapobiegliwą gospodynię, np.: *wotka korzenna, iak wotkę Pędzić cynamonową, wołowe Pierogi, pieczen du fona, iaiecnica chlebowa, kołac naleśnikowy, od biegunki cukier*, notatki porządkujące zarządzanie gospodarstwem, w tym rejestr zwierząt domowych, wydatki, a nawet sposób wykonania robótki na szydełku. Na karcie 65 znajduje się jeden z najciekawszych tekstów w omawianym zbiorze, który nosi tytuł: *Sposob Wychowania Pieska Panińskiego*.

Rękopis Sposobu wychowania pieska panińskiego, sygn. BK 1125

³ Wszystkie cytaty podano zgodnie z oryginalnym zapisem.

Sposob Wychowania Pieska Panenskigo

- 1 Naprzod pierwsze dwie Niedzieli po Wysciu naswiat trzeba mu Malusiękie łozeczko okrągłekazdemu fzczenięciowi porobić y Sobaczki Matki Uczyc, Zeby nie na nich się kładła ale Zeby fzczenięta U niey LeŻaly nie przycisnione
- 2 Zeby fobaczka nie była drażniona Ale tylko od Iedney Osoby usługowana iako wNaylepszym cieple chowana We dniu wNocy Matce groŻąc, Zeby ich nie przYciskała
- 3 Po dwóch niedzielach garnuszek kazdemu fzczenięciu dać Zrobic, niski[?] co by Iey[?] kłasc osobno od Sobaczki na dzien y na noc, a zawsze bywać, kiedy im Zsać dawać.
- 4 Zaraz po dwóch niedzielach uczyć ich Mleka iesć, y dawać im po trosze, cukrem Mleko osłodziwszy
- 5 We 4. niedziele Wziąć Szczeniątko, y kazdego w garnuszk^u Zeby się nie mogło rozciągnąć chować, A chodzie Im nie dopuszczac tylko barzo Mało.
- 6 Wten czas Uszki trzeba przekłóć y chrząstki pomału fsciskać, Za Uszami, y Moze gałeczki małe, u Uszu Wieszać, co raz to Większe potym dawać.
- 7 Pic nie dawać Az wedwa Miesiące barzo mało, a Iayka Czwartki poczynąć dawać potym pułowę potym trzy czwieri, potym całe.
- 8 Nosek trzeba łamać wszesć Niedziel, Abo przynamniey na Munsztuczek na kształt ostrozki od kapłona, niech nosy fsciskaią mu[?] Aby nie rosl.
- 9 Czesać ie trzeba codziennie fzcżoteczką po Niedziel fzczięciu Mleczko Z Migdałem im dawać, kiedy chude fą Zeby się poprawiły.
- 10 Kiedy konstypatią maią Indyczey prętko dać tłustos ci, jak grochowe Ziarka dwie, potym trzy kiedy Większa będzie

- 11 Uszka też⁴ W nich rade Zarastaią, y dziureczki Wnich
Zatykaią, przestrzegaiąc Migdałowy Oleiek dobrzy, pio
reczkiem go kroplę, Wpusciwszy posmarowawszy.
- 12 Niech Zawsze całe noc leżą Albo wkoszyczku
Albo wgarnuszku, iako ich ftań y Wielkosc potrzebiują

Na *Sposób* składa się 12 punktów. Każdy z nich zawiera kilkuwersową, miejscami dość bezwzględna, poradę-zalecenie, jak postępować z nowo narodzonymi szczeniętami. Najbardziej drastyczne wydają się dziś metody obchodzenia się z nosem i uszami pieszków.

Celem niniejszego szkicu jest analiza tego właśnie tekstu. Pomimo iż nie został on wykonany ręką autorki sylwy, wart jest uwagi (szczególnie historyka języka).

1. Grafia i ortografia

Omawiany *Sposób* został zapisany bardzo ładnym, wyrobionym charakterem pisma⁴.

Na oznaczenie joty zastosowano w nagłosie wielką lub małą literę *i*: *Iedney*⁵ (2), *Iayka* (7), *iako* (12). Natomiast – zgodnie z panującą wówczas konwencją – w śródgłosie przed samogłoską wykorzystywany jest znak *i*: *Sciskaią* (8), a przed spółgłoską oraz w wygłosie *y*: *Naylepszym* (2), *niefy* (1), *Ięty* (3). Litera *y* oznacza też spółnik *i*: *na dzien y na noc* (3), *Zarastaią, y dziureczki Wnich Zatykaią* (11), *Stan y Wielkosc* (12).

Tekst wyróżnia się niewątpliwie użyciem kilku grafemów dla litery *z*, wykorzystanej w dwuznakach *sz*, *cz*, *rz*, oraz na oznaczenie głoski *ż*, por.:

- *z*: *trzeba* (1), *Większe* (5), *ostrozki* (8),
- *z*: *Mleczko* (9), *Moze* (6), *Żeby* (5),
- *z*: *trzy* (10), *Wpusciwszy* (11),
- *ż*: *Munштuczek* (8), *Szczoteczka* (9), *też* (11).

Stosowanie znaków diakrytycznych jest w *Sposobie* niekonsekwentne. Najczęściej kreskuje się spółgłoskę miękką *ć*: *dawać* (3 i in.), *iesć* (4), *chować* (5), obok tego pojawiają się zapisy: *Wziąć* (5), *Wielkosc* (12). Warto wspomnieć, że wyjątkowo spotkano przykłady kreskowania palatalnej *ń*: *codziennie* (9),

⁴ Duże fragmenty sylwy zanotowane przez samą cześniową są trudne do odczytania. Przeważają w nich zapisy wykonane niewprawną ręką i atramentem bardzo złej jakości. Wiele przykładów zawiera elementy oddające żywą mowę.

⁵ Po każdym cytacie podano numer punktu omawianego tekstu.

Ńiedziel (6) oraz użycia dwóch kreseczek nad literą *z* (zob. zapisy podane wyżej). Przed samogłoskami miękkość spółgłosek jest oznaczona przez *i*: *niedzielach* (3), *Większa* (10), *Ziarka* (10). Od tej reguły odbiega zapis w tytule: *Panenskiego* (być może to po prostu pomyłka).

W tekście przeważa pisownia rozdzielna. Łącznie zapisywany jest przyimek *w|we*: *wNaylepszym* (2), *Wten* (6), *Wnich* (12), *wedwa* (7), wyjątkowo odnotowano przykłady: *okrągłekazdemu* (1), *naswiat* (1).

Wielkie litery zastosowano tu z dużą dowolnością. Podobnie jak w ówczesnych drukach pełnią one funkcję ekspresywną i są wyraźnie nadużywane (zob. Bajerowa 1964, s. 24): *Osoby* (2), *Mleka* (4), *Uszami* (6), *Stan* (12), *Zrobic* (3), *Sciskać* (6), *Zarastaią* (11), *Mało* (5), *Większe* (6).

W rękopisie występują kropki i przecinki, ale ich używanie nie ma uzasadnienia składniowego, tak więc w wypadku omawianego tekstu można mówić o interpunkcji intonacyjnej.

2. Fonetyka

W zachowanym tekście samogłoska *á* zapisane jest jak jasne *a*. Zanotowano natomiast dwa przykłady z zaznaczeniem *é*: *Iéy* (3), *café* (7).

Prawie we wszystkich przykładach pochylone *o* oddawane jest przez *o* bez żadnych znaków diakrytycznych: *Sposob* (tytuł), *Naprzod* (1), *łozeczko* (1), *ostrozki* (8), *rosl* [sic] (8), *pioreczkiem* (11), a tylko wyjątkowo za pomocą *u*: *za dwóch* (4), *pułowę* (7).

Przewagę pisowni fonetycznej widać w zapisach samogłosek nosowych. Odnotowano tu m.in. pisownię *-ę-* zamiast *-eń-* przed spółgłoską zwarto-wybuchową: *Malusiękie* (1). Przykład ten może świadczyć albo o manierze ortograficznej, albo o hiperpoprawnej wymowie. Barbara Smolińska (1983, s. 37–38) podkreśla, że takie zapisy spotyka się u wielu pisarzy pochodzących z Kresów północno-wschodnich i są one najprawdopodobniej kresowym wariantem nosowości. W innym przykładzie występuje zjawisko wtórnej nosowości antycypacyjnej pod wpływem kontekstu fonetycznego (sąsiedztwo głoski *ń*): *Szczenięcio-wi* (1), a w kolejnym widoczny jest zanik nosowości w wygłosie, por. *café* [tu: 'całá' *noc*] (12).

Dwa zapisy oddają prawdopodobnie inny sposób wymawiania głosek szeregu ciszącego, zob. *é > cz*: *Czwiautki* (7), *czwierci* (7). Wahania tego typu były widoczne przede wszystkim w tekstach pisarzy kresowych (zob. Pihan-Kijasowa 1999, s. 148).

Zapis przysłowka *prętko* (9) reprezentuje pisownię półfonetyczną i sygnalizuje utratę dźwięczności w śródgłosie.

W przykładzie: *codziennie* (9) widoczna jest asymilacja pod względem miękkości.

W tekście zachowane zostały staropolskie formy wyrazów: *barzo* (5 i in.), *abo* (8 i in.) oraz starsze postacie rzeczowników: *Wysciu* (1) – bez interwokalicznej joty oraz *ziarko* (10) i partykuły *przynamniey* (8) (notuje je jeszcze słownik warszawski).

3. Fleksja

Rzeczownik *szczenię* w celowniku l. poj. zachowuje dawną końcówkę *-owi*: *Szczenięciowi* (1), a *konstypatia* w bierniku l. poj. końcówkę *-ą*: *konstypatią* (10).

W odmianie przymiotników biernik l. poj. rodz. żeńskiego ma archaiczną końcówkę *-ę*: *całe [noc leżą]* (12).

Formy liczebnika *dwa* w bierniku rodz. żeńskiego i nijakiego brzmią identycznie *dwie*: *dwie Niedzieli* (1), *grochowe Ziarka dwie* (10).

Starszą formę zachowuje także imiesłów od czasownika na *-ną*: *przycisnionne* (1), przybiera bowiem postać z sufiksem *-on-*, a nie *-nięty-*.

4. Składnia

Bardzo ciekawe przykłady obrazują występowanie archaicznej konstrukcji kazualnej (zastąpionej później przez inną kazualną: dopełniacz > biernik): [*trzeba*] *Sobaczki Matki Uczyc* (1), *uczyć ich [szczeniąt] Mleka iść* (4), *kazdego [szczenięcia] w garnuszku [...] chować* (5).

W innym przykładzie okolicznikowy związek analityczny został zastąpiony później przez syntetyczny: *Naprzód pierwsze dwie Niedzieli po Wysciu naswiat trzeba [...]* (1).

W dwóch konstrukcjach widoczne jest użycie liczebnika *sześć* w związku rządu z rzeczownikiem *niedziela*, który występuje w dopełniaczu: *wsześ Niedziel* (8), *po Niedziel szesciu Mleczko [...] Z Migdałow im dawać* (9).

W tekście wystąpiło też nieznane dzisiaj zastosowanie przyimków, które charakteryzują się zarówno osobliwymi funkcjami znaczeniowymi, jak i składniowymi:

- *od* w znaczeniu ‘przez’: *Ale tylko od Iedney Osoby usługowana* (2),
- *u* w znaczeniu ‘przy’: *Żeby Szczenięta U niey LeŻały* (1) lub ‘w’: *u Uszu Wieszać* (6),
- w znaczeniu ‘przez’ *Az wedwa Miesiące barzo mało* (7) lub ‘po’: *trzeba łamać wsześ Niedziel* (8).

Warto podkreślić, że każdy punkt *Sposobu* stanowi najczęściej kilkuzdaniową konstrukcję, zwykle z wykorzystaniem zdań współrzędnych łącznych bądź o hipotaktycznym stosunku zespolenia (okolicznikowych czasu i celu).

5. Leksyka

W analizowanym rękopisie zwraca uwagę zastosowanie wielu wyrazów zdrobniałych: *pieska* (tytuł), *Malusiękie łozeczko* (1), *garnuszek* (3), *garnuszku* (5), (12), *Uszki* (6), *Uszka* (11) *gałeczki* (6), *Nosek* (8), *ostrozki* (8), *Szczoteczka* (9), *Mleczko* (9), *dziureczki* (11), *Oleiek* (11), *pioreczkiem* (11), *koszyczku* (12). Bardzo dużą liczbę hipokorystyków odnotowuje Halina Wiśniewska (1975, s. 71–73), podkreślając, iż już w XVI w. wielu pisarzy używało wyrazów zdrobniałych. Stanisław Rospond (1949, s. 133–134) zwraca uwagę, że zdrobnienia charakteryzują też pieśni ludowe.

Wprowadzenie takich formacji w omawianym tekście jest związane najprawdopodobniej nie tylko z wpływami języka kresowego, lecz także z tematyką. *Sposób* stanowi przecież zestaw porad dotyczących opieki nad suczką oraz nowo narodzonymi szczeniętami, m.in. stworzenia bezpiecznego otoczenia, zapewnienia odpowiedniego miejsca do spania, właściwego karmienia, dbania o sierść itp.

Oprócz zdrobnień warto przywołać tu kilka archaizmów: *Naprzod* (1) ‘na początku’, *usługiwać* (2) ‘obsługiwać’, *po trosze* (4) ‘niewiele’, *nie dopuszczać* (5) ‘nie pozwalać’, *gałeczka* ‘kulka’ (6), *poczynać* (7) ‘zaczynać’, *ostrożka* (8) tu: ‘szpona ptasia’, *niedziela* ‘tydzień’ (1 i in.), *tlustość* (10) tu: ‘tłuszcz’ oraz leksemów zapożyczonych, z których na uwagę zasługują przykłady:

– *kapłon* (8): ze śr.-g.-nm. *kappun* (nm. *kapaun*), przez st. czes. *kapún* (czes. *kapoun*), ‘wykastrowany kogut’ (por. Brückner 1927/1970, s. 218; Bańkowski 2000, t. 1, s. 626),

– *konstypatia* (10) z łac. *constipatio* ‘zatrzymanie stolca, zatwardzenie’,

– *munsztuczek* (8): od *munsztuk* z nm. *mund - stück* (dial. *-stuck*) tu: ‘kaganiec’ (por. Bańkowski, 2000, t. 2, s. 225),

– *sobaczka* (1): od *sobaka* z rus. *sobaka* ‘pies’.

Mimo użycia tak wielu zdrobnień, całość tekstu przypomina szczegółową instrukcję postępowania z konkretnymi zaleceniami. Każda porada zawarta jest w kolejnym punkcie, a widoczne szablonowość i dyrektywność typowe są dla stylu urzędowego. Wskazówki przekazano z wykorzystaniem czasownika niewłaściwego *trzeba* – czasem jest on obecny w domyśle, por. np. *Zaraz po dwóch niedzielach* [trzeba || należy] *uczyć ich Mleka iesć* (4) – oraz przysłówków: *prędko, bardzo, zawsze*.

6. Podsumowanie

Celem niniejszego tekstu była analiza jednego z najlepiej zachowanych rękopisów w sylwie cześnikowej brasławskiej: *Sposob Wychowania Pieska Pannenskiego*. Szczegółowe wskazówki, jak postępować z dopiero co wydanymi na świat szczeniętami, napisane zostały przez nieznanego autora najprawdopodobniej w pierwszej połowie XVIII w.

Ortografia rękopisu potwierdza fakt, że niektóre znaki były wielofunkcyjne, a wielkie litery nadużywane. Zwraca natomiast uwagę pisownia rozłączna. Wysoki poziom sprawności językowej autora potwierdza niewiele usterek obrazujących żywą mowę. W zakresie składni warto podkreślić użycie archaicznych konstrukcji kauzatywnych oraz niektórych osobliwych funkcji przyimków. W *Sposobie* nagromadzone zostały zdrobnienia, typowe m.in. dla pisarzy pochodzących z Kresów, które doskonale podkreślały podjętą tematykę. Ponieważ głównym założeniem autora było nakłonienie odbiorcy do określonego postępowania, stąd w rękopisie przeważają sformułowania z użyciem czasownika *trzeba*. Funkcja perswazyjna widoczna jest też m.in. w zastosowaniu przysłowka *zawsze*.

Dzięki temu, że omawiany fragment sylwy jest ciekawy nie tylko pod względem tematu, lecz także cech językowych, i – co ważne – został m.in. zapisany starannie wyraźnymi i kształtnymi literami, stanowi wdzięczny materiał do analizy na zajęciach ze stylistyki historycznej lub historii języka polskiego.

Źródło rękopiśmienne

Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. BK 01125

Literatura

- Bajerowa I. (1964): *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*. Wrocław.
- Bańkowski A. (2000): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. 1–2. Warszawa.
- Brückner A. (1927/1970): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. (red.) (1900–1927): *Słownik języka polskiego*. T. 1–8. Warszawa.
- Linde S. B. (1807–1814): *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Warszawa.
- Partyka J. (2004): „*Żona wyćwiczona*”. *Kobieta pisząca w kulturze XVII i XVIII wieku*. Warszawa.
- Pihan-Kijasowa A. (1999): *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*. Poznań.
- Rospond S. (1949): *Studia nad językiem polskim XVI wieku*. Wrocław.
- Roszak S. (2004): *Archiwa sarmackiej pamięci. Funkcje i znaczenie rękopiśmiennych ksiąg silva rerum w kulturze Rzeczypospolitej XVIII wieku*. Toruń.

- Smolińska B. (1983): *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII wieku na podstawie rękopisów Jana Władysława Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapięhy*. Wrocław.
- Wiśniewska H. (1975): *Polszczyzna przemyska wieków XVII–XVIII*. Wrocław.

Summary

The aim of this article is the linguistic analysis of one of the best preserved texts *Sposób wychowania pieska panińskiego* in the chronicle Władysław Bieniecki's (king's butler) wife. The instructions of how to deal with puppies were written by an unknown writer in the first half of the XVIII century. The orthography of the text implies that the letters are multifunctional and capital letters overused. The author showed good writing skills, but used some archaic syntactic forms. There are a lot of diminutives in a text typical for writers from the eastern parts of the country. The persuasive function can be observed in the use of the verb *trzeba* and adverb *zawsze*.